

Yusif Mahmudov
(AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu)

AZƏRBAYCANIN TƏBİİ SƏRVƏTLƏRİ TARİXİ QAYNAQLARDA

Açar sözlər: ətraf mühit, səyyahlar, tarixçilər, təbii sərvətlər

Azərbaycan unikal ölkə kim bütün tarixi dövrlərdə özünün zəngin təbiəti, saf iqlimi ilə seçilmiş və bu cəhətdən həmişə diqqəti cəlb etmişdir. Tarixi qaynaqlarda ölkənin yeraltı və yerüstü sərvətləri barədə kifayət qədər məlumatlar vardır. Elmi tədqiqatlar göstərir ki, hələ bizim eradan əvvəlki minilliklərdə də ölkəmizin ərazisində faydalı qazıntıların bol ehtiyatı olub. R.Əfəndiyev və başqa tədqiqatçıların araşdırmalarına görə hələ eramızdan çox-çox əvvəllər Azərbaycanda metal yataqları olmuş və burada yüksək səviyyədə gözəl formalı ev avadanlığı, bəzək şeyləri və silahlar hazırlanmışdır. Ümumiyyətlə, "bütün Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan metal yaranmasının ilk vətəni olmuşdür" [10]. E.ə. mövcud olmuş qədim Manna dövləti ərazisinin faydalı qazıntı mənbələri ilə zənginliyi həmişə işğalçıların diqqətini cəlb etmişdir. Ələ keçirilmiş qızıl, gümüş, mis, qurğuşun və s.-nin adı kitabələrdə çəkilir [17, s.82-83]. Zəroş dağ sistemi, onun su ehtiyatı və iqlim şəraiti indi olduğu kimi, qədimdə də tükənməz imkanlara malik idi. Münbit çəmənliklər əkinçiliklə məşğul olmağa şərait yaradırdı [17, s.77]. Eyni zamanda, ölkənin iqlim şəraiti və qidalı bitkilərlə zəngin otlaq sahələri köçəri maldarlığın da inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli olmuşdür [21, s.47]. Köçmə maldarlığın inkişafı, maldarlığın sayının çoxalması təsərrüfat baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edirdisə də, otlaqların genişlənməsi, maldarlığın get-gedə öz yaşayış məskəninə uzaqlaşması ətraf mühitə neqativ təsir göstərirdi; ev heyvanlarının sürüsü çöl heyvanlarını təbii areallarından sıxışdırır, bitki örtüyünü seçimli qidalanmaqla kəsibləyir, torpağın üst münbit qatını dımaqları ilə yarırsız hala salırdılar. Buna baxmayaraq, maldarlığın və əkinçiliyin inkişafı ölkənin təbii sərvətlərlə bol olduğunu göstərirdi.

Azərbaycanın əkinçiliyində, istər dağətəyi, istərsə də düzənlik ərazilərində suvarma sistemi mühüm əhəmiyyət daşıyırdı. Suyun bolluğu buna imkan verirdi. Mənbələrdə Azərbaycanın Cənubi Qafqazda suvarma sisteminin, xüsusilə, kəhriz suvarma sisteminin vətəni olduğu qeyd edilir. Ölkəmizdə yerli əhali hələ e.ə. I əsrdə kəhriz suvarma sistemindən istifadə etmişlər. Orta əsrlərdə Gəncə, Şəmkir, Naxçıvan, Ordubad və s. kimi şəhərlərin əhalisinin su ilə təchizində kəhriz şəbəkəsi böyük rol oynayıb [2, s.141]. Professor Ə.Əlizadə orta əsr mənbələrinə istinadən Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində yeraltı sərvətlərdən biri kimi suvarma işlərində kəhrizlərdən istifadə olunduğunu yazır. O, H.Qəzvini istinad edərək, təkcə Təbriz şəhərində kəhrizlərin sayının 900-dən çox olduğunu bildirir [21, s.41]. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda ermənilərin işğal etdikləri Azərbaycan ərazilərində yüzlərlə bu cür kəhrizlər fəaliyyət göstərirdi. İndi onların taleyi qaranlıqdır.

XII-XIV əsrlərdə Azərbaycan özünün təbii ehtiyatları ilə şöhrət qazanmışdı. Ölkədə faydalı qazıntılardan qızıl, gümüş, neft, mis, qurğuşun, civə və s.-nin bol ehtiyatı var idi. Orta əsrlərdə Bakı neftinin sorağı hər yerdə yayılmışdı. Hələ X əsrdə Bakı nefti dünyanın müxtəlif ölkələrinə daşınırdı. Bundan başqa, Bakı duz mədəni kimi də tanınırdı. Onların istismarından xeyli gəlir əldə olunurdu [2, s.25-29]. Ölkənin münbit torpağı, əlverişli iqlim şəraiti ölkədə mədəni bitkilərin inkişaf etdirilməsinə şərait yaradırdı. Şəhər və kəndlərdə meyvə və giləmeyvə, bostan və texniki bitkilər əkilirdi. Yabancı meyvə ağaclarından ibarət meşə sahələri geniş yayılmışdı [2, s.60-65].

Kültürə və Həsənlu mədəniyyətində də qədim Azərbaycanın zəngin filiz yataqları və ondan məişət-təsərrüfat məqsədilə müxtəlif əşya-

ların hazırlanması öz izini qoyub. Belə ki, Kül-təpədən (Naxçıvan MR) e.ə. II minilliyin sonlarına aid mis-arsen xalıtısından hazırlanmış aşıya aşkar edilib. Mingəçevir tapıntılarının əksəriyyəti özündə sürmə xalıtısını əks etdirir. Hasənli IV təbəqəsindən azacıq kalsium və maqnezium qarşılıqlı sürmə tərkibli tunc əşyalar tapılmışdır [14].

Uzaq keçmişdən Azərbaycanın zəngin təbii ehtiyatları ölkəsi olması barədə tarixçilər, salnaməçilər və səyyahlar maraqlı məlumatlar verirlər. Məsələn, "Tarixin atası" sayılan qədim yunan tarixçisi Halikarnaslı Herodot (e.ə. 484-425) özünün 9 kitabdan ibarət məşhur "Tarix" əsərində Azərbaycanın tarixinə nəzər yetirmiş, yaşadığı dövrdə əhalinin ətraf mühitə münasibəti ilə bağlı maraqlı fikirlər söyləmişdir. Məsələn, o, qeydlərində mağların insanlardan və itlərdən başqa bütün heyvanları öldürdüklerini, Misir kahlirlərindən fərqli olaraq, onların özləri əvvəlcə vəhşi quşların və itlərin ixtiyarına verirdiklərini, yalnız sümükləri dəfn etdiklərini göstərir [12]. Bununla mağlar ətraf mühitin antisənətar baxımdan qayğısına qalırdılar. Biz buna sonralar zərdüştilərdə də rast gəlirik [18]. Herodot həmçinin Azərbaycan meşələrində boyaq üçün əhəmiyyətli olan nadir flora nümunələrindən bəhs edərək yazırdı: "Bu yerlərin meşələrində elə ağaclar bitir ki, yerli əhali onları yarpaqlarını əzib su ilə qarışdırır, alınmış məhlulla paltarlarına naxışlar vururlar. Belə naxışlar silinəyib, parça köhnənsə qəddər qalır" [12].

E.ə. 64 - b.e.-nin 24-cü illərində yaşamış yunan coğrafiyaçısı və tarixçisi Starbonun "Coğrafiya" əsərində Azərbaycanla bağlı oxuyuruq: "bu torpaq növbəti, çürübcür bostan məhsulları, həm də hər cür bitkilər yetişdirir, həqiqətən orada, hətta həmşəyşəl bitkilər yetişir. Həm də torpaq heç bir xırda qulluq tələb etmir." Torpağın münbitliyi, məhsuldarlığı da antik dövr tarixçisinin diqqətini cəlb etmişdir: "Üzm tənəklərinin dibini orda heç vaxt axırada qoymurlar və yalnız beş ildən bir budayırlar. Cavan tənəklər artıq ikinci il məhsul verir, yetkinliyə çatanda isə artıq o qədər saxım götürür ki, onların çox hissəsini saxlamaq lazım gəlir". Münbit torpaq qidalı maddələrlə zəngin olduğu üçün buradakı bitkilərlə qidlanan heyvanın balaverimi (çoxalması) ehtimalı da çox olur. Qida rasionu tərkibcə zəngin və müxtəlif

olan heyvanlar, həm sağlam və gümrəh, həm də nəsilartırması baxımdan davamlı olurlar. "Mal-qara, ev heyvanları da, çöl heyvanları da onların ölkəsində yaxşı çoxalır", deyəndə Starbon bunu nəzərdə tuturdu. O, bu ölkədə bir çox zərərli sürünənlər, həmçinin aqrəblər və zərərli hörməçəklər olduğunu göstərir [22].

Alban tarixçisi Moisey Kabankatuklu Arran (Albaniya) torpağının münbitliyi və yeraltı sərvətləri haqqında yazırdı: "Uca, Böyük və Kiçik Qafqaz dağının qaynında yerləşən Albaniya ölkəsi öz sayısız - hesabsız təbii sərvətləri ilə həddindən artıq gözəl və heyranedicə bir məmləkətdir. Böyük Kür çayı sakit-sakit bu ölkənin düz ortasından axır, iri və xırda balıq götürür sularını Xəzər dənizinə tökür. Çayın sahilləri boyaq münbit çöllərdə külli miqdarda taxıl və üzüm, neft və duz, ipək və pambıq, çoxlu zeytun ağacları var. Dağlarında qızıl, gümüş, mis və oxra çıxarılır. Vəhşi heyvanlara gəldikdə, burada şir, bəbir, panter, çöl eşşəyi, çoxlu quşlardan isə qartallar, qırğalar və buna bənzərlər var. Ölkənin paytaxtı əzəmətli Bardodir" [15]. Akademik Ziya Bünyadov Arranda yaxşı suvarma sisteminin olduğunu göstərir və bununla əlaqədar Kür çayı sahilindəki torpaqların çox yaxşı donlu bitkilər və bağ-bostan məhsulu verdiyini qeyd edir [7]. O, orta əsrlərə aid mənbələrə (Əbu Diladi, Əl-Biruni, Həmdullah Qəzvin, Əl-Bakuvı və b.) istinadən Azərbaycan Atabəylər dövlətində faydalı qazıntıların çıxarılması işinin hazırda eyni mineral və metalların çıxardığı yerlərdə aparıldığını söyləyir. Qeyd olunur ki, bu dövrdə Azərbaycanda (Gəncə, Urmiya, Gədəbəy, Təbriz, Şiz, Bakı, Mərand, Naxçıvan, Dizmar, Bəyç) çoxlu mis, malaxit, lazurist, dəmir, civə, neft, arsen, qurğuşun, kolçedan, daş duz, rubin, qırmızı zəyün ehtiyatı var idi. Müəllif həmçinin bu dövrdə Azərbaycanın məşhur müalicə əhəmiyyətli mineral suları (isti bulaqlar, kükürdlü-yodlu sular) və dərman bitkiləri haqqında da məlumat verir, onların əsasən Şirvan, Gonca, Xoy, Təbriz, Marağa və başqa bölgələrdə olduğunu göstərir [8].

Orta əsrlərdə Azərbaycanda olmuş müxtəlif ölkə səyyahları Azərbaycanın zəngin təbii ehtiyatları malik olduğu və təbii sərvətlərdən istifadə ilə bağlı maraqlı fikirlər söyləmişlər. Məsələn, İtalyan səyyahı Marko Polo (XII əsr) Xəzər dənizində çoxlu balıq ehtiyatının olduğu

nu göstərir: "Bu dövrdə çayların ağzında çoxlu balıq olur. Nərə balığı, qızıl balıq və başqa böyük balıqlar daha çoxdur" [19, s.112]. IX-X əsr ərəb səyyahları İstaxri və İbn Haqəv Azərbaycanın ixracatında mühüm rol oynayan nadir boyaq - qırmız haqqında məlumat verirlər. Səyyahlara görə, bu qoribə həşərat təbii boyaq alınmasında yaxşı xammaldır. Həmin həşərat növlərinə ən çox Kürün töküldüyü yerin qarşısında ki və Xəzər dənizinin ortasındakı adalarda rast gəlinir. Onlara Bərdə ərazisində də rast gəlinirdi qeyd olunur [19, s.60-70].

Azərbaycanda boyaq maddələri daha çox bitkilərdən alınır. Özünün florası ilə məşhur olan ölkəmizdə çoxlu miqdarda təbii boyaq maddələrlə zəngin bitkilər geniş yayılmışdır. Əhali boyaq maddələrini başlıca olaraq palıd ağacının qabığından, qoz ağacının yarpağından və meyvəsinin qabığından, armud ağacının gövdəsindən, valas ağacının oduncağından, qaraağacın qabığından, narın gözəlindən, almada, asırıqaldan, "naz" bitkisindən, soğanın qabığından, şaftalının payız yarpağından, quzuqulağından, dəvəqulağının kökündən və hətta adını yuxarıda qeyd etdiyimiz həşəratdan - qırmızıdan ("qırmızı boya") alır [13, s.101].

XIII əsr flandın səyyahı rahib Rubrik Vilehelm Kür çayında "əla qızıl balıqlar olduğunu" bildirir. XVII əst alman səyyahı, görkəmli alim Adam Oleari Muğan düzü ilə bağlı maraqlı müşahidələrindən birində qeyd edir: "Biz bir neçə böyük sür-taban vəhşi heyvan gördük. Türklər (azərbaycanlılar) onu "ceyran", farslar isə "ahu" adlandırırlar. Bu heyvanlar görünüşcə demək olar ki, maral kimidirlər. Lakin rəngləri qırmızıdır və buynuzları çixintılı deyil, keçi buynuzları kimi dala yatıqdır. Çox bərk qaçır. Deyirlər ki, ceyrana ancaq Muğanda, həmçinin Şamaxı, Qarabağ və Marağa tərəflərdə rast gəlinir. Göründüyü kimi, alim gündəliyində təsvir etdiyi heyvanın adını çəkməklə kifayətlənməyib, həm də morfoloji əlamətlərini, davranış xarakterini, yayılma arealını daqiqlik göstərməyə çalışıb. Buradan malı olur ki, ceyran bir bioloji növ kimi orta əsrlərdə Azərbaycanın düzən rayonlarında geniş yayılıb. İndi isə ona yalnız Muğanda, Şirvan Milli Parkında məhdud sayda rast gəlinir. Şibhəsiz, ceyranların azalmasına təbii amillərlə bərabər, antropogen faktorlar da təsir göstərib; qidalı ətinə və göbəyən-

dən alınan xoş iyli maddəyə (müsk) görə ovçuların təsirinə məruz qalıb. Xəzər dənizi və Kür çayındakı qızıl balıqların və "başqa böyük balıqların" sızdan çıxması da bu heyvanlara intensiv tələbatdan və hövzələrin antropogen çirklənməsindən irəli gəlmişdir.

Ərəb səyyahı və coğrafiyaçısı İbn-Həqval 1213-cü ildə Şərq ölkələrini gəzmiş, 1220-ci ildə Azərbaycana gəlmişdir. O, yazırdı ki, Kür və Araz çaylarının hər ikisinin suyu şirin, içməli və yüngüldür. İbn-Həqval "Mucom əl-Buldun" əsərində qeyd edir: "Mən heç yerdə burdakı qəddər bağlar və bu qəddər çox çay və bulaqlar görməmişəm. Bu ölkəni gözən adama su üçün qab götürmək lazım gəlmiş, çünki burada o, hara gedir-gətsin, su ayagının altından axır və bu su soyuq, dadlı və sağlamdır" [4, s.183]. Lakin məlumdur ki, hazırda Araz çayının suyu tamamilə çirklə və istifadəyə yarasızdır. Kür isə içməlik üçün istifadə olunmasına baxmayaraq, tərkibinə və çirklilik dərəcəsinə görə heç bir standart və normativə uyğun gəlmir. Azərbaycanın təbii bioloji müxtəliflik cəhətdən özən əsrlərdə və minilliklərdə çox zəngin olmuşdur. Qarabağ salnamələrində "Kür, Araz, Xaçın, Tərtər, Ökərə, Bərgüşad çaylarında qiymətli balıqların", "Qarabağın növbəti dağlıq hissəsində, hətta ovalıqlarında sıx meşələr" in olduğu göstərilir. Xüsusilə qeyd edilir ki, "meşələrin faunası olduqca zəngin idi. Burada ayı, qaban, Qafqaz maralı, ceyran, canavar, tülkü, porsuq, qaqqal və s. heyvanlarla yanaşı, pələngə də rast gəlinir." Qarabağ meşələri qiymətli ağac növləri, habelə təbii mineral su ehtiyatları ilə də fərqlənirdi [5]. Ancaq səmərəsiz və qaydasız istifadə bir çox növlərin kökünün ksilmasına səbəb olub. Yanaqcaq, tikinti, əkinçilik və heyvandarlığın inkişafı Qarabağın əsrarəngiz təbiətində amansız təsir göstərmiş, onu xeyli dərəcədə kasıb etmişdir. Hazırda bu gözəl diyar erməni işğalı altındadır. Onun biomüxtəliflik cəhətdən zəngin və əsrarəngiz təbiəti indi daha kəskin şəkildə dağıdıcı münasibətlə üzəlməmişdir.

XVII əsr fransız səyyahı Jan Şardon Səfəvilərə və Şərqi digər yerlərinə səyahətini zamanı Azərbaycana bağlı gördüklərini "Səyahətnamə" kitabında göstərib. O, ölkənin bol təbii sərvətlərə malik olduğu, əhalinin həyat tərzi və ətraf mühitə münasibəti barədə maraqlı fikirlər söyləyir. Səyyah diqqətli Təbrizin özünəməxsus

iqliminə yönəldir. J.Şardən Azərbaycanın su hövzələrində bol balıq ehtiyatı olduğunu, bundan başqa, ölkənin fauna və florasının biomüxtəliflik cəhətdən zənginliyini qeyd edir, o heyvanları və onlarla qidalanan digər yırtıcılar, bu yırtıcıların davranışı, bioekoloji xüsusiyyətləri haqqında fikrini çatdırır. Səyyahın apardığı araşdırmalar təsdiq edir ki, hələ XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycanda üzümçülük təsərrüfatı geniş yayılmış, bununla əlaqədar çoxlu üzüm sortları yetişdirilmişdir. Ölkədə təbii sərvətlərin və qida ehtiyatının çoxluğu burada əhaliyə digər bölgələrin əhalisindən daha yaxşı yaşamaq imkanı verirdi [20].

Görkəmli fransız yazıçısı Aleksandr Düma XIX əsrin ortalarında Qafqaza, xüsusilə Dərbəndə daxil olmaqla Azərbaycana (Quba, Bakı, Şamaxı və Nuxaya) və etnik azərbaycanlı icmasının geniş yayıldığı Tiflisdə olub. Yazıçı müşahidələri əsasında ölkəmizdəki geoloji təbii abidələri o, cümlədən Dərbənddəki Divlər mağarası, xalq arasında Pir-Əmçöklər, Müqəddəs Məmələr adlandırılan mağaralar haqqında məlumat verir. O, mağaralardan heyvanların sığınacaq kimi istifadə etdiklərini qeyd edir, mağaralardan birində rast gəldiyi suyun səfəverici xüsusiyyətindən danışır. Maraqlıdır ki, A.Düma Azərbaycanda səfərdə olduğu bəzi bölgələrdəki qayalıq arazilərdə baş verən eroziya proseslərini, dağların aşınmasını diqqətlə müşahidə etmiş və səbəblərini göstərmişdir [9, s.171-172]. Yazıçı Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə səfəri zamanı ilk növbədə onun diqqətini ərazinin təbiəti özünə cəlb edir. O, Şamaxı - Ağsu yolunun hər iki tərəfində tikanlı kol-kosların olduğunu söyləyir. Ancaq Bakı-Şamaxı istiqamətində təbiətin kasıb olması yazıçının diqqətindən yayınmır: "Bakıdan Şamaxıya gedəndə yolda bir də nə də olsun ağaca rast gəlməmişdik. Şamaxı yolunda isə nömkə ağac, hətta ağacların üstündə yarpaqlar da gözə dəyirdi [9, s.234]." Buradan görünür ki, indi olduğu kimi, o dövrdə də Bakı - Şamaxı yolunun ətrafları yarımsəhrəli olmuş və bu, A.Dümanın nəzərindən qaçmamışdır. Müasir müstəqil Azərbaycanda iqtisadi inkişafın yüksəlişi bu problem qismən azaldılmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, fransız yazıçısının keçib getdiyi yolun cəzasızlığı görünən kasıb təbiəti bu gün xeyli dərəcədə dəyişmiş, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin müvafiq layihəsi əsa-

sında, eləcə də Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü və dəstəyi ilə Abşeron və Qobustan rayonları arazilərinə düşən həmin sahələrdə süni meşələr və yaşıllıq zolaqları salınmışdır.

Yazıçı səfər etdiyi Dərbənd, Bakı, Şamaxı, Quba və Şəkinin təmsilində Azərbaycanın biomüxtəliflik cəhətdən zəngin təbiəti malik olduğunu, burada çoxlu o heyvanlarına rast gəldiyini, hətta özü də kəklik, qırqovul, turac kimi o quşları övladlığın qeyd edir [9, s.234].

Faydalı qazıntılara da toxunan A.Düma ölkəmizin əhalisinin yaşayışında tarixən böyük rol oynamış neft və qaz yataqları, onların istehsalı, Azərbaycan üçün əhəmiyyətindən yazılır. Azərbaycan neftinin dünyanın digər neft istehsalçıları olan ölkələrdəkindən daha keyfiyyəti və bol olduğuna diqqətli yönəldir. Burada neft, onun növləri və əmələ gəlməsi ilə bərabər, yüksək keyfiyyətli səmentin də çıxarılmasını qeyd edən A.Düma əhəngdaşı, daş kömür, qatran kimi faydalı qazıntıların olduğunu deyir. O, hətta dünyanın müxtəlif ölkələrinə Azərbaycan neftinin ixracı, Xəzər dənizinin təkində neft ehtiyatlarının mövcudluğu barədə fikir söyləyir [9, s.187-188].

Hesab edirik ki, A.Düma "Qafqaz" və ya "Qafqaz səfəri" əsərində orta əsrlər dövrünün Azərbaycan təbiətini bioloji müxtəliflik baxımından dolğun göstərə bilib. Belə ki, o, səfər çərçivəsində görüb - eşitdiklərini həvəslə qələmə almış, ərazidə yayılmış bitki və heyvanların bioekoloji xüsusiyyətləri, davranışı, faydalı və zərərli cəhətləri barədə məlumat vermişdir. Məsələn, quşlardan; qırqovul, kəklik, turac, şahin, qatal, onurğalı heyvanlardan; pələng, bobir, çaqqal, ilan, onurğasızlardan; bəv, əqrəb, ağcaqanad, çöyürtkə və s. Bitkilərdən; fıstıq, palıd, çinar, tut, ağcaqavaq, çobanyastığı, kolilikotu, daş sarmaşığı və başqaqların misal göstərmək olar. Əsərin 24-cü fəslə bütövlükdə Azərbaycan təbiətini əks etdirir [9, s.201-207].

Ölkəmizdə faydalı qazıntı yataqlarının bol olduğunu digər qaynaqlar da təsdiq edir. Tanınmış orta əsr coğrafiyaçısı - kosmoqraf Həmdulla Qazvini də "Nüzzətül qülub" əsərində metal və mineralların çıxarılıdığını toxunub:

Dəmir - Aranda Gəncə yaxınlığında və Azərbaycan hüduunda Kələbər yaxınlığında mədənləri var.

Mis - Bu metal çıxarılan mədənlər olduqca çoxdur, öz məhsuldarlığına görə ən tanınmışları isə Gilan və Azərbaycandır. Azərbaycanda Səbələn dağı yanında çox gözəl mis verən mədənlər var.

Xələsənd - Azərbaycanda xələsənd mədəni Dızmardadır; orada su qayanın içindən çıxaraq donub buza çevrilir və daş kimi bərkir.

Yaquq - Azərbaycan dağlarının hündür bir yerində mədəni var, ancaq burada çıxarılan yaquqlar sütlü olub, mayeə çalan qara rəngdədir. Buna görə böyük qiymətə gətirir.

Lyaniş - lazur (lazurit - qiymətli daş). Dızmarda onun mədəni var.

Neft - Neft quyuları çoxdur və onlardan ən çox yancaq verəni Bakıdadır. Burada torpaqda daşlı quyular qazıb neftli laya çatırlar və bu quyulara vurulan su nefti basıb yuxarı qaldırır. Mənbədə həmçinin ölkədəki dağların da adı çəkilir. Səbilan (Savalan), Səhənd, Siyahkuh (Qaradağ), Qəbələ, Güllüstan dağlarının coğrafiyası və təbii yığılma təsviri olunur [4, s. 191]. Təsəssüf ki, müəllif ərazidəki digər məşhur dağlar barədə heç bir məlumat vermirdi.

Gəncəli Kirakos "Ermanistan tarixi" əsərində Muğan düzənliyinin varlı, bərkətli, hər cür nemətə (su, ağac-bitki, meyvə, ov-heyvan ilə) dolu təbiətini qıscacaq xarakterizə edir [4, s.180].

XIV-XV əsrlərdə yaşamış Şərçin tanınmış səyyah, coğrafiyaşünas və astronomu Əbdürrəşid Bakuvü Azərbaycanın təbii şəraitindən, onun son dərəcə zəngin maddi nemətlərindən bəhs edən xeyli məlumat verir. O, "Abidələr" in xülasəsi və qiymətli hökmdarın möcüzələri" əsərinin çox hissəsini Azərbaycan və onun təbii sərvətlərinə həsr edir. Məsələn, Güney Azərbaycanda müalicə əhəmiyyəti isti və soyuq mineral suların, əkinə yararlı torpaqların və bol su ehtiyatlarının, faydalı qazıntılardan mis, demir, malxıt, göydaş, lazurit və s. olduğunu göstərir. Quzey Azərbaycanda təbiətdən, öz doğma şəhəri Bakı və ətrafı haqqında zəngin bilgiler verir. Bakıda güclü küləklərin əsməsini qeyd edir, şəhərin neft mədənləri və qatranlı məşhur olduğunu yazır. Təsəssüf deyildir ki, burada ildə 200 dəvə yükündən çox neft çıxarılır. Bakıətrafı ərazinin zəngin təbii ehtiyatları malik olduğuna diqqətli cəlb edir: "Orada arı-ardası kəsilmədən gəccə-gündüz ağırntlı yasaşməni rəngdə ağ neft

çıxır. Bu püskürmə mənbəyinin yanında torpağa bənzər bərk maddə vardır. O şam kimi yanır. Ondan parçalar kəşib səhərə aparır, evləri və hamamı qızdırmaq üçün istifadə edirlər." "Şəhərdən bir fərsəng məsafədə heç zaman sönməyən alov yanır. Bu, təbii qazdır. Bu alovun yanında yerləşən kəndin əhalisi əhəng daşını yandırır və miniklə şəhərə gətirir. Buradakilə duz gölündən duz istehsal edilir və başqa ölkələrə göndərilir." Pirallah yarımadasının sahillərini nə dənizdən suiti ovlandıqlarını yazır: "Onun dənizini çıxarıb, yağını əridirlər, həmin yağ qıraqlara töküüb yandırılır. Dənizindən tuluq hazırlayıb neftlə doldurub gəmilərə başqa ölkələrə göndərilir." Ə.Bakuvü, həmçinin hazırda yalnız qoruq ərazisində saxlanan ceyranların bu adda bol ehtiyatını xüsusilə qeyd edir. "Orada çoxlu ceyran vardır, bu qədər ceyran heç yerdə yoxdur [6].

Ə.Bakuvü Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrinin təbiətinə də diqqət yetirib. O, Şirvanın dağları, mağaraları və bitki örtüyündən bəhs edərək göstərir ki, burada "tülkü yumurtası" adlanan (təəcüblü bitki vardır: "Həmin bitki iki qonşu yumurtaya oxşayır, biri soluxmuş, o biri isə təzədir. Soluxmuş yumurta cinsi əlaqəni zəiflədir, o birisi isə əksinə güvvətləndirir." Müəllif bitkinin adı və yayıldığı ərazi ilə kifayətlənməmiş, onun morfoloji xüsusiyyətləri və müalicə əhəmiyyəti barədə də fikrini bildirmişdir. Ola bilsin, bitki haqqında ümumi anlayışlar bioloji baxımdan səhvdir. Fikrimizə, bitkinin adı yerli xarakter dəstəyir. Buna baxmayaraq, tanınmış səyyahın diqqətli ölkənin biomüxtəliflik cəhətdən zənginliyinə yönəlməsi maraqlı kəşfdir. Həmçinin Ə.Bakuvü Şabranda rəng almaya yararlı müxtəlif boyaqların, Gəncə şəhəri yaxınlığında hündür dağlarda Suriya tutuna oxşayan "hur" adlanan bitkilərin bütövlüklə yazır. O, hur bitkisinin qıyır cüyür xostəliyinin yüngülləşdirilməsində rolunu bildirir. Bizi görə, "hur" bitkisinin adı da sakinlərin işlətdiyi yerli addır.

Bu gün daha çox Abşeronda yayılmış zeytun ağaclarının bir zamanlar Bərdə ərazisində də böyük plantasiyalar əmələ gətirdiyini qeyd edən Bakuvü, mühəribərlə noticəsində işğalçıların vaxtaşırı hücumları və yerli əhalinin neqativ təsirinə onların burada tamamilə sıradan çıxardığını göstərir. O, Bərdə ətrafında çətin keçilən sıx meşələr və bu meşələrdə bol yabanı meyvə

ehtiyatı haqqında dürtüst bilgilər verir. Muğan düzünün təbii şəklidə yayılan bol otaqlar və çəmənlikləri Bakıvi tərəfindən qeyd olunub. Naxçıvanın təmiz havası, dadlı suyu barədə məlumat verən sayyah, buranın sıx meşə örtüyünün olduğunu göstərir. Təəssüf ki, indi onun izləri xeyli məhdud formada yalnız Biçənək aşırımında qalıb [16].

Sənətnəşliş doktoru, professor Rasim Əfəndinin klassik el sənəti növləri üzərində apardığı tədqiqatlar nəticəsində müəyyən etdiyi bir çox bitki və heyvan nümunələrinə müasir Azərbaycan fauna və florasında rast gəlinir. Məsələn, XV-XIX əsrlərə aid parça, tikmə və xalçalarında işlənən nəbati ornamentlər arasında ən çox yayılmış bitki növlərindən lala, qizilgül, qorənfil, nargiz, zanbaq, süsən, nilüfər, sərvi, nar, palıd və s. zooloji ornamentlərdən isə at, öküz, qoyun, keçi, dovə, it, pişik, şir, pələng, qurd, maral, ceyran, tülkü, ilan, tovuz quşu, büləbül, qartal və s. kimi heyvan növləri, habelə fantastik canlılardan qrifon (yarıinsan, yarıheyvan) və əjdahladan istifadə edilməsi göstərir ki, ötən yüzilliklərdə Azərbaycan təbii biomüxtəliflik cəhətdən xeyli zəngin olmuşdur [11]. Bu arxeoloji qazıntı nümunələrində təsvir olunan və hazırda bizə tanış gəlməyən müxtəlif bitki və heyvan rəsmləri də təsdiq edir; təkbüynüzlu heyvan, çiyin sümüyü qabarıq verilmiş öküz, qərribə görünüşlü balıq, dirilik ağacı-hom bitkisi və s. Qız qalasının şimal tərəfində aparılan qazıntıları zamanı tapılmış orijinal tunc balıq fiquru maraqlıdır. Balığın başı dombalan, ağzi açıq, gözləri düyməci kimi qabarıq formadadır, qulaqları uzunsov çıxıntı şəklindədir. İki üzgəci vardır: quyruq halqavarı şəklidə yuxarıya doğru qatlanmışdır. Balığın gövdəsinin hər tərəfi böyük ustalıqla soddə örtülmüşdür [1, s.16]. Bizə görə, alimin bu fiqurun arxeik xarakter daşıdığına, formaca antik dövrə məxsus olduğunu ehtimal etməsi səbəbsiz deyil. Belə ki, o dövrdə Azərbaycanın müasir itiofaunasında rast gəlinməyən növlər yaşamış, lakin sonradan onların kökü kəsilməmişdir. Belə nümunələrə qazıntılar zamanı üzə çıxarılan xalq sənəti əsərlərində, Qobustan və Gəmiqaya abidələri üzərindəki rəsmlərdə də rast gəlinir. S.Aşurbəyli Paleolit dövründə Abşeronda, Binəqədə, Digahda, Keşlədə, Bakıda və b. yerlərdə yaşamış bəzi balıq, öküz, nəhang maral,

keçi, kərgədan, pələng və digər heyvanların ən qədim təsvirləri olduğunu qeyd edir [1, s.21]. Ən qədim bitki və heyvan növlərinin qalıqları alimlərimiz tərəfindən Binəqədi kəndinin yaxınlığındakı "Qır gölü"ndə müəyyən edilmişdir. "Qır qatlarında tarixə qədərki müxtəlif heyvanların qalıqlarının toplandığı qəbiristanlıqda mağara şiri, canavar, nəhang maral, mağara ayısı, porsuq, kaftar, kərgədan, eşşək və nəslil kəsilməmiş digər heyvan növlərinin skeletlərinin qalıqları aşkar olunub. Bundan əlavə çoxlu miqdarda quş sümükləri, həşərat və bitki qalıqları tapılıb" [1, s.21]. Belə nümunələrlə Keşlə, Digah, Xırdalan kəndləri yaxınlığında və Pirallahı adasındakı qır qatlarında rast gəlinmişdir. Paleontoloji və arxeoloji tədqiqatlar ərazidə IV dövrə aid edilən müxtəlif heyvan növlərinin qalıqlarını üzə çıxarıb. Məsələn, Keşlə kəndi yaxınlığındakı Daş karxanasında at çənəsi və kəllə sümüyü, qədim kaftar kəlləsi, kərgədan skeletinin bir hissəsi, Pirallahı adasında maral kəlləsi, Digah kəndinə yaxın yerdə nəhang ibtidai öküz-tur kəlləsi tapılmışdır [1, s.20]. S.Aşurbəyli paleolit dövrünə aid nəhang maralın daşlaşmış buynuzunun qeyd edərək göstərir ki, Azərbaycan ərazisində maral 3 nöqtədə - Binəqədə, Azx mağarasında və Bakının mərkəzində aşkar olunub. Tarixi alimin qənaətinə görə, musty dövründə Kiçik Qafqazda yaşayan Paleolit adamı nəhang maral ovlamış və onun əti ilə qidalanmışdır [1, s.22]. Qeyd etmək lazımdır ki, nəhang maral rəsmləri-nə Qobustan qayaları üzərindəki təsvirlərdə də rast gəlinir. Çox güman ərazinin ekoloji şəraiti, xüsusilə, onun iqlimi, landsaftı, kol qida ehtiyatı burada müxtəlif bitki və heyvan növlərinin yaşaması üçün şərait yaratmışdır. Təsəddüfi deyildir ki, hələ daş dövründə Qobustan ərazisində çoxlu miqdarda iri vəhşi öküz, saqqallı keçi, maral, vəhşi at, gur, ceyran sürüləri, şir, pələng, canavar, çöl donuzu və heyvanlar yaşamışdır [1, s.16].

Ölkəmizin ərazisində bitki və heyvanlar aləminin çox qədim dövrlərdə zəngin olmasına baxmayaraq, təbii şəraitin kəskin dəyişilmələri, ovçuluğun inşaatçı vəhşisi kimi güclənməsi fauna və floranın müxtəlliyinə öz təsirini göstərmişdir. Aparılmış tədqiqatlar sübut edir ki, Azərbaycan ərazisində birinci mədəni-təsərrüfat tipinə uyğun gələn ovçuluq təsərrüfatı geniş yayılmışdır. Hələ Orta Paleolit dövründə Azx düzərgə sahibləri tərəfindən 1 növ, Tağlarda 20

növ, Daşsalahlıda 14 növ, Dəməclidə 11 növ heyvan ovlanırdı. Bunu ovlamış heyvanların daşlaşmış sümükləri qalıqları göstərir. Bu cür heyvanların daşlaşması mağara ayısı, qonur ayı, qaban, cüyür, nəhang maral, Qafqaz maralı, dağ keçisi, vəhşi at, dovşan, bizon keçi, ceyran, qoyun və s. adını çəkənlər olar [13, s.69].

Qədim əşel dövründə 11 növ iri heyvan ovlanırdığı halda, orta əşelə 45 növ heyvan və quş ovlanmışdır [3, s.65]. Bu onu göstərir ki, Azx sakinləri orta əşel dövründə ovçuluqla daha yaxşı məşğul olmuşlar. Şübhəsiz, bəzi heyvan növlərinin kökünü kəsilməsində və ya saylarının kəskin azalmasında biotik faktor kimi ovçuluq fəaliyyəti də az təsir etməmişdir.

Ətraf mühitə təbii şəraitin sürətlə dəyişməsi də güclü təsir göstərmişdir. Məsələn, Çaydaş mədəniyyəti dövrünün I yarısında qıllim indikindən isti və rütubətli idi. Heyvanat aləmi cənub fildən, kərgədan, vəhşi atdan, dovşandan, cüyürdən, mardaldan, öküzdən, qılindişli pələngdən, dəvəquşundan və s. ibarət olmuşdur. Onların iqlimində savanna nümayəndələri üstünlük təşkil edirdi. Bitki aləmi çox zəngin tərkibə malik idi [3, s.55]. Lakin həmin dövrün II yarısında təbii şəraitin ciddi şəkildə dəyişməsi, iqlimin soyuması və atmosferin quraqlaşması istəyi və rütubətsevən heyvanların və bitkilərin məhv olmasına və yerlərini dəyişməsinə səbəb olmuşdur [3, s.56].

Bu cür faktların doğruluğunu üst miosen-erkən pliosen yaşlı çöküntü qatlarında (7 mln. - 3,2 mln. əvvəlində) və sonrakı dövrə aid təbəqələrdə (3,2 mln. - 0,7 mln. əvvəlində) heyvan və bitki qalıqları da sübut edir. Üst miosen-erkən pliosendə isti iqlim şəraitinin mövcud olması biomüxtəlliyin zənginliyi üçün əsas idi. Ona görə də bitki və heyvanların gur inkişafı, ərazidə geniş yayılması səciyyəvi xarakter daşıyırdı. Belə bir şəraitdə "Böyük və Kiçik Qafqaz dağlarının yamacları homişiyaşıl ağaclarla, enliarpaq meşələrlə örtülüdür. Heyvanlar aləmi olduqca zəngin idi. Dəgətəyi və düzənlik ərazilərdə insanabənzər meymun, kərgədan, zürafə, dəvəquşu və digər tropik və subtropik iqlim şəraitinə xas heyvan sürüləri mövcud olmuş, meşələrdə müasir dövrdə yaşayan ağac növləri ilə yanaşı, homişiyaşıl ağaclar, o cümlədən palma, dəfnə, maqnoiya, homişiyaşıl palıd, azat, darçın ağacı, nissa, araliya və s. geniş

yayılmışdır" [3, s.53-54]. Lakin 3,2 mln. - 0,7 mln. il əvvəladək olan dövrdə Azərbaycanda və qonşu ərazilərdə iqlimin soyuqlaşması və quraqlaşması düzən və dağətəyi ərazilərdə meşə sahələrinin xeyli azalmasına, açıq sahələrin genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Bu dövrdə heyvan aləminin də növ sayı azalıb. Bununla belə, rütubətli subtropik şəraitdə yaşayan homişiyaşıl və yayda yaşıl bitki növlərindən gərməşov, çiyələk ağacı, darçın ağacı, homişiyaşıl palıd və s., heyvanlardan isə dəvəquşu, kərgədan və fillərin salamat qalması göstərir ki, iqlim çox də sət olmamışdır [3, s.54].

Bələliklə, apardığımız araşdırmalar göstərir ki, hələ ilk dövrlərdən başlayaraq Azərbaycan həm biomüxtəllilik, həm də təbii ehtiyatlar baxımından zəngin ölkə olmuşdur. Ancaq əhalinin məişət və təsərrüfat fəaliyyəti əsrlər boyu təbii sərvətlərə təsir göstərərək onların kəskin şəkildə azalmasına, bəzi növlərin isə nəslinin tamamilə kəsilməsinə səbəb olmuşdur. Biz buna arxeoloji tədqiqat materiallarında, xalq sənəti nümunələrində, həmçinin ölkəmizi səyahət edən səyyahların qeydlərində, coğrafiyaçıların, antik dövr tarixçilərinin və yazıçıların əsərlərində rast gəldik. Fikrimizcə, Azərbaycanın təbii tarixinin öyrənilməsinə bu mənbələrin əhəmiyyəti vardır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Aşurbəyli S. Bakı şəhərinin tarixi... Orta əsrlər dövrü. Bakı: Avrasiya Press, 2006, 416 s.
2. Azərbaycan etnoqrafiyası: 2 cildə, I c. / Baş red. T.Bünyadov. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 544 s.
3. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, I c., Bakı: Elm, 2007, 608 s.
4. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar / tərt. ed. və red. Əliyari S. Bakı: Çıraq, 2007, 400 s.
5. Axundov N.F. Qarabağ salnamələri. Bakı: Yazıçı, 1989, 232 s.
6. Bakivi O. Təlxis əl-acar və əcaib əl-məlik əl-qəhhar ("Abidlor"ın xülasəsi və qüdrətli hökmdarın möcüzələri). Bakı: Şur, 1992, 176 s.
7. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-X əsrlərdə. Bakı: Elm, 2005, 392 s.
8. Bünyadov Z. Azərbaycan Atabəylər dövləti (1136-1225). Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 312 s.

9. Düma A. Qafqaz. Bakı: Qafqaz, 2010, 496 s.

10. Əfəndiyev R. Azərbaycan bədii sənətkarlığı. Bakı: İşiq, 1966

11. Əfəndiyev R. Azərbaycanın el sənəti (parça, tikmə, xalça). Bakı: Azərənşr, 1971, 77 s.

12. Herodot. Tarih (9 kitabda). İki cildə. I c. Bakı: Azərənşr, 1998, 329 s.

13. Həbilov H.A. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı, Elm, 1991, 256 s.:

14. Həbibullayev O.H. Kültürdə arxeoloji qazıntılar. Bakı: Azərbaycan SSR EA, 1959, 134 s.

15. Kalankatuklu M. Albaniya tarixi. Qoş M. Albaniya salnaməsi. Bakı: Avrasiya Press, 2006, 296 s.

16. Kərəmov N.K. Odlar yurdunun səyahət və coğrafiyaşünasları. Bakı: Azərənşr, 1985, 206 s.

17. Qaşqay S. Manna dövləti. Bakı: Azərənşr, 1993, 107 s.

18. Mahmudov Y.M. «Avesta»da ətraf mühitə münasibət / Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 83-cü ildönümünə həsr olunmuş Respublika Elmi konfransının materialları. Bakı: Ağrıdağ, 2001, s. 86-88

19. Mahmudov Y. Səyahətlər. Kəşflər. Azərbaycan. Bakı: Təhsil, 2012, 296 s.

20. Jan Şardən. Səyahətnamə ("Parisdən İsfahana Səyahət"). / Tət.ed. Aslanov V.: Bakı, Elm, 1994, 96 s.

21. Али-заде А.А. Социально – экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV в.в., Баку: Кафказ, 2012, 460 с.

22. Страбон. География. Книга I-XI (библиотека античной литературы). XI к., с.691-796. Москва: Книговец, 2012, 752 с.

Резюме

Юсиф Махмудов

Природные богатства Азербайджана в исторических источниках

Начиная с древних времен Азербайджан все время своими природными ресурсами привлекал внимание. В исторических источниках даются сведения о подземных и наземных ресурсах страны. Наличие в Азербайджане богатого растительного покрова, животного мира, плодородных земель, полезных ископаемых, целебных вод нашли свое отражение в научных исследованиях историков, в летописях, наблюдениях путешественников. Археологические и этнографические материалы также подтверждают достоверность этого мнения.

Собраным из научных литератур на основе исторических источников материалам, а также высказываниям о природных богатствах Азербайджана греческого географа и историка Страбона, греческого историка Геродота, албанского историка Мовсеса Каганкатваци, французского писателя и путешественника Александра Дюма, Жан Шардена, выдающегося путешественника, географа и астронома средневекового Востока Аль-Бакуви, арабских путешественников Истехри, Ибн Хавгеля и др. отнеслись от экологического аспекта. Изложенная в статье задача была изучена с точки зрения интеграции истории к экологии.

Ключевые слова: путешественники, историки, окружающей среды, природных ресурсов

Summary

Yusif Makhmudov

Natural richness of Azerbaijan in historical sources

Since ancient times Azerbaijan drew with the natural resources attention all the time. In historical sources the information about underground and land resources of the country is supplied. Existence in Azerbaijan of a rich vegetable cover, fauna, fertile lands, minerals, healing waters have found the reflection in scientific researches of historians, in chronicles, supervision of travelers. Archaeological and ethnographic materials also confirm reliability of it thinking.

To the materials collected from scientific literatures on the basis of historical sources, and also statements about natural richness of Azerbaijan of the Greek geographer and the historian Strabon, the Greek historian Herodotus, the Albanian historian Movses Kagankatvatsi, the French writer and the traveler Alexandre Dumas, Jeanne of Chardin, the outstanding traveler, the geographer and the astronomer of the medieval East Al-Bakuvii, the Arab travelers of Istekhrī, Ibn Havgel, etc. belonged from ecological aspect. The task stated in article has been studied from the point of view of integration of history to ecology.

Keywords: environment, travelers, historians, natural resources